

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 34.09

ВПЛИВ М. ДРАГОМАНОВА НА ПРАВОВИЙ СВІТОГЛЯД І. ФРАНКА

THE IMPACT OF M. DRAGOMANOV ON I. FRANKO'S LEGAL WORLDVIEW

Бунчук О.Б.,

к.ю.н., доцент кафедри філософії та теорії права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття є спробою визначення впливу М. Драгоманова на формування та еволюцію правового світогляду І. Франка. Розглядається захоплення письменника ідеями федералізму, особливості його міркувань про федеративну форму держави. Звернуто увагу на роль М. Драгоманова у зацікавленні І. Франка питаннями звичаєвого права. Порівнюються погляди І. Франка та М. Драгоманова на державу та право.

Ключові слова: І. Франко, М. Драгоманов, держава, право, джерела права, правовий звичай, закон, федералізм.

В статье анализируется влияние М. Драгоманова на формирование и эволюцию правового мировоззрения И. Франко. Исследуется заинтересованность писателя идеями федерализма, особенности его взглядов на федеративную форму государства. Внимание уделено исследованию роли М. Драгоманова в заинтересованности И. Франко вопросами правовых обычаев. Сопоставляются взгляды И. Франко и М. Драгоманова на государство и право.

Ключевые слова: И. Франко, М. Драгоманов, государство, право, источники права, правовой обычай, законы, федерализм.

The article analyses topical issue of the impact of M. Dragomanov on I. Franko's legal worldview. I. Franko's ideas as for law issues were greatly influenced by Charles Darwin, Herbert Spencer, Auguste Comte, Immanuel Kant, John Mill and others as well as different theories, such as the organic, theological, patriarchal, contract, historical materialism and violence theories.

The article offers the data that I. Franko was interested in customary law issues, the latter being prompted by M. Dragomanov. The scholar admitted the necessity to introduce the customary law elements into the legislature in effect as more often than not common people's ideas of norms were in conflict with the laws in effect. Apart from customary-law norms, I. Franko pointed to laws as the source of norms. I. Franko held that law acts adopted by the society should not fail to reflect the interests of the entire society.

Many of his research works and newspaper publications reflect I. Franko's views of the stages in the development of the Ukrainian law. The study describes the way I. Franko presented the main sources of Old-Rus law, the law of the state of Halych and Volyn and the law that existed in the territories inhabited by the Ukrainians during Lithuanian and Polish rule. Many of I. Franko's scholarly ideas concerned the law system that existed in the West-Ukrainian lands after the Ukrainians passed under Austrian control. While describing the administrative bodies of the Austrian empire that came into existence in 1867, I. Franko pointed out that the then constitutional system had a class representation basis.

The present paper is an attempt of defining peculiarities of I. Franko's ideas on federalism. The writer's inclination to the ideas of federalism under M. Dragomanov's influence is in the focus of the research.

Key words: I. Franko, M. Dragomanov, state, law, law sources, customary law, federalism.

Взаємини І. Франка із М. Драгомановим заслуговують на окреме дослідження. Їхні світоглядні ідеї можна співставляти і порівнювати безкінечно. Спілкування цих двох непересічних особистостей вирізнялося як безмежною прихильністю, так і жорсткою критикою. Ким був Драгоманов для Франка: кумиром, вчителем, наставником, критиком, другом, суддею? Для нас важливо зрозуміти, як взаємини мислителів позначилися на світоглядних орієнтирах І. Франка.

Франкові міркування про право слід розглядати у зв'язку з еволюцією його світогляду, яка проходила від філософської лірики до антропологічного матеріалізму і громадського соціалізму драгоманівського зразка, а далі, через критику марксизму, відбувся поступовий перехід від соціальної до національної ідеї в соціальній філософії. Визначаючи І. Франка «як чоловіка-перехрестя», «чоловіка-розвою», Б. Тихолоз підкреслює: «І саме завдяки своїй межовій відкритості, еволюційній змінності, а відтак – стереометричності, багатогранності, амбівалентності, феномен Франка – власне як унікальний людський феномен – посідає небуденне місце не тільки в історії нашої культури, але й у досвіді новосередньосхідної людини загалом» [1, с. 108].

З'ясовуючи питання формування правового світогляду І. Франка, варто враховувати аспект багатоджерельності. Науковці неодноразово фіксували впливи різних вчень

і теорій на позиції мислителя. Для поглядів І. Франка була властива внутрішня неоднорідність та еволюційна змінність. Цьому сприяв перехідний характер історичної епохи, в яку він жив. Еволюція правового світогляду І. Франка викликана істотними змінами його позицій – і як громадського діяча, і як мислителя.

Метою статті є з'ясування особливостей правового світогляду І. Франка, пов'язаних із впливом на письменника правових ідей М. Драгоманова.

Взаємини М. Драгоманова та І. Франка розглядалися у наукових дослідженнях Я. Грицака [2; 3], Б. Тихолоза [1], Є. Нахліка [4; 5], Н. Саветчук [6], Л. Каневської [7], Г. Яценко [8] та ін. Для визначення специфіки правових ідей І. Франка потрібно порівняти їх із міркуваннями сучасників письменника. Саме з цієї позиції важливою для нас є монографія В. Сокурєнка «Демократичні вчення про державу і право на Україні в другій половині XIX ст.» (1966), у якій розглянуто політико-правові погляди М. Драгоманова, С. Подолинського та О. Терлецького. На початку свого дослідження автор пояснив причину того, що поза розглядом залишилися думки І. Франка: «Видатним представником суспільно-політичної і державно-правової думки в Галичині був І. Франко, але розквіт його діяльності відноситься до пізнішого періоду – кінець XIX – початок XX ст.» [9, с. 7]. Водночас, у зазначеній монографії неодноразово згадується ім'я І. Франка. Хочемо звернути

увагу на ретельне опрацювання В. Сокуренок джерельної бази дослідження і намагання автора дійти оригінальних висновків у тих скромних межах наукової свободи, які дозволяли тогочасні умови.

Окремо слід виділити спеціальні дослідження О. Скакун. Найважливішим із них є монографія «Іван Франко» (1987), у якій проаналізовані політико-правові аспекти творчості І. Франка [10]. Ми цілком солідарні з авторкою, яка підкреслила, що з'ясування теоретико-пізнавальної цінності правових поглядів І. Франка допоможе створити уявлення про характер і місце його творчості в історії правової культури. О. Скакун детально проаналізувала процес становлення та розвитку І. Франка як політичного мислителя, розглянула відображення у творчості письменника ідей свободи та рівності, державного вирішення національного питання, проблеми федерації. На думку дослідниці, початковий етап політичної діяльності мислителя (70-ті – початок 80-х рр. XIX ст.) позначений впливом М. Драгоманова [10, с. 36].

У своїй монографії «Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)» Т. Андрусак зробив акцент на моральній та матеріальній підтримці М. Драгомановим І. Франка після судового процесу в кінці 70-х рр. XIX ст. [11]. Як стверджує Т. Андрусак, саме М. Драгоманов допоміг Франкові остаточно утвердитися у переконанні про необхідність боротьби за гарантованість прав та свобод, проголошених австрійською конституцією, за досягнення політичної свободи, національної та соціальної рівності [11, с. 31–32]. Суттєвим моментом дослідження Т. Андрусак є вказівка на те, що характерною для лідерів українського національно-визвольного руху була повага до закону. Таке твердження стосується як М. Драгоманова, так і І. Франка [11, с. 46].

Формування багатьох світоглядних позицій І. Франка, особливо у ранньому віці, проходило під впливом М. Драгоманова. Це стосується і захоплення письменника ідеями федералізму. М. Драгоманов, як один із основних генераторів концепції федералізму в другій половині XIX ст., багато уваги приділяв становленню і розвитку «вільних порядків», засад самоуправління як характерних елементів федералістичних відносин.

Окремі вчені пов'язують федералізм І. Франка з його захопленням соціалістичними ідеями, адже письменник близько десяти років працював над організацією соціалістичного руху в Галичині. Не заперечуючи певного впливу демократичних ідей М. Драгоманова на формування і розвиток світогляду деяких прогресивних вчених, О. Скакун підкреслило, що І. Франко ніколи не переоцінював цього впливу і вбачав його лише в імпульсі до повороту свого покоління в напрямі «соціалізму» і «радикалізму». Дослідниця зауважує, що, незважаючи на деякі спільні моменти державно-правових поглядів обох мислителів, «в розумінні соціалізму і федерації вони суттєво розходилися» [10, с. 77]. В останні роки XIX ст. світоглядні позиції І. Франка зміщуються в бік національного питання.

У розгляді питань про виникнення, сутність та джерела права І. Франко виявляв схильність до інтегрування елементів природно-правового, соціологічного і формально-догматичного правопізнання; зазнав впливу різних теорій походження держави і права – органічної, теологічної, патріархальної, договірної, історико-матеріалістичної, насильства. Ідейними натхненниками письменника в різні періоди його світоглядної еволюції були І. Кант, О. Конт, К. Маркс, Г. Спенсер, С. Подолинський, О. Єфименко, М. Грушевський, В. Охримович та ін.

М. Драгоманов розумів право як вираз загальної волі народу, нації. Він вважав, що тільки на цій основі може бути побудований закон. «Право, сформульоване, закріплене в законі, повинно передусім закріпити політичну свободу, адже без них воно не діє. Отже, суть політичної боротьби – в боротьбі за право, закон. Насильницька ре-

волюція руйнує право». Драгоманов виступав за конституційні реформи, був прибічником «правління законів, а не людей». Конституцію розумів як верховний закон, що встановлює поділ влади і гарантує права людини, які охоплює судова система [9, с. 31]. Подібні твердження знаходимо у наукових та публіцистичних розвідках І. Франка.

У наукових і публіцистичних працях І. Франка найгрунтовніше виражені його погляди на правові звичаї і нормативно-правові акти. Письменник також зазначав, що правові вимоги і принципи входять до складу тексту священних релігійних книг (Біблія, Коран та ін.). На теоретичні аспекти звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах І. Франко звернув увагу завдяки порадам М. Драгоманова. Він висловлював думку про те, що у звичаях виражені істинні народні прагнення, вказував на тісний зв'язок між нормами звичаєвого права і морально-етичними нормами.

Для вивчення життя і побуту українського народу в 1883 р. за активної участі І. Франка був заснований «Етнографічно-статистичний кружок» (далі – ЕСК). У листах до І. Франка М. Драгоманов вказував усім членам ЕСК на проблеми звичаєвого права. З цієї кореспонденції І. Франкові стало відомо про інтенсивне вивчення цього питання в Росії другої половини XIX ст., причому Драгоманов наголошував на внеску саме українських дослідників, серед яких виділяв П. Чубинського, О. Кістяківського, П. Єфименка, О. Єфименко. Надалі І. Франко неодноразово використовував дослідження вказаних авторів у своїх працях.

М. Драгоманов висловлював своє незадоволення з приводу просвітньої діяльності українців у Галичині. Він наголошував на відсутності провідної ідеї, теми праць у роботі ЕСК. Зупиняючись детальніше на цьому питанні, учений писав: «Як собі хочете, а я настоюю на тому, щоб кружок проштудіював Мена й Ф. Мауера та концентрувався на вислідах гром. життя й права в Галичині» [12, с. 71]. М. Драгоманов закликав І. Франка, як і всіх членів ЕСК, досліджувати звичаєве право в Галичині, радив студіювати праці Богошича («Apercu des travaux sur le droit coutumier en Kussie» 1879 р.), О. Кістяківського («Програма для збирання юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву» 1878 р.). На його думку, саме ці роботи дають можливість показати, «наскільки наука про звичаєве право в Росії є українська наука, бо й в Архангельську губернію її заніс Єфименко» [12, с. 61–62].

М. Драгоманов також радив ознайомитися з дослідженнями Оршанського («Исследования по русскому праву обычному и брачному» 1879 р.) та Зарудного («Законы и жизнь. Итоги исследования крестьянских судовъ» 1874 р.), оскільки вони показують «наскільки писане право не сходиться з звичайним і в чім остатнє часто розумнішче. Стаття Оршанського «Нар. судъ и Нар. право» капітальна штука, навіть для Європи...» [12, с. 61–62]. Серед книг, які М. Драгоманов прислав до Львова, були праці відомого юриста та етнографа Є. Якушкіна «Обычное право» (до речі, класичний бібліографічний покажчик Є. Якушкіна за період 1876–1889 рр. містить більше 3 500 книг і статей, присвячених звичаєвому праву) [13, т. 49, с. 68]. М. Драгоманов заохочував членів ЕСК до збирання відомостей щодо звичаєвого права, у якому вбачав відображення безпосередньої народної правосвідомості. Він підкреслював наявність у звичаєвому праві аспектів, які сприятимуть розвитку ідеї нової правосвідомості народу. Багато положень звичаєвого права, на його думку, є важливими для розвитку нових ідей справедливості [12, с. 72–73].

У відповідях на листи М. Драгоманова І. Франко погоджувався з важливістю вивчення українського звичаєвого права, давав високу оцінку рекомендованим джерелам. Він писав: «Щодо права звичаєвого, то я звернув на нього увагу ще 1882 р. в статейці «Громадський суд у Добровілянах», напечатаній в останнім, не вийшовшій у світ номері «Світу»,

де я після книги засідань ради громадської зладив статистику її засудів за кілька рік. Надіюсь, що скоро ми будемо мати під руками книги о тім праві, то підуть і реферати, і збирання матеріалів про Галичину» [13, т. 48, с. 437].

Для розуміння Франкового ставлення до проблеми звичаєвого права важливим є такий уривок з листа до М. Драгоманова (14 травня 1884 р.): «До нашого звичаєвого права почав я два малесенькі причинки в «Світі»: «Лісові шкоди і кари в Нагуєвичах» і «Громадський суд в селі Добрівлянах». Про суди громадські у нас дуже мало мож буде зібрати матеріалу, так як в тім згляді громаді наші мають дуже маленьку автономію, та й тут кожний поступок згори приписаний. Цікавіші речі я надіюсь з часом зібрати по наслідственному праву (у мене вже тепер набереться невелика колекція мужицьких тестаментів і шлюбних інтерциз – треба тільки де в чім доповнити і обробити). Впрочім, мені здається, що звичаєве право у нас чим далш, все більше відтискається від життя, так що і тепер уже головні його контури відтворити можна хіба по бесідам, приказкам та лиш деяким нечисленним правовим звичаям. Задля того я думаю, що студіюм того права?» [13, т. 48, с. 441–442].

За порадою М. Драгоманова І. Франко звернув увагу на праці О. Єфименко – однієї з найвідоміших українських учених кінця XIX – початку XX ст., у роботах якої знайшли відображення найрізноманітніші історичні, економічні, етнографічні та юридичні проблеми. Її праці – «Народні юридичні погляди на шлюб» (1874), «Народні юридичні звичаї лопарів і самоїдів» (1877), «Суб'єктивізм у російському звичаєвому праві» (1884) та ін. – присвячені правовим звичаям народів Півночі, народним поглядам на шлюб і сім'ю. Вона була першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії. У листі до І. Франка від 5 травня 1884 р. М. Драгоманов, закликаючи студіювати російські праці про звичаєве право, радив вивчати статті О. Єфименко, «щоб показати, на скільки в звичаєвому праву єсть точок, котрі полчають нову ціну для опори нових ідей справедливости» [12, с. 72]. 14 травня 1884 р. у листі-відповіді І. Франко підтвердив цінність статті О. Єфименко «Трудове начало в русском народном праве». Він вказував на необхідність її перекладу та перероблення таким способом, «щоб приміри великоруські відсунути на дальший план (не викидаючи зовсім, а трактуючи тільки *par exemple* і так, як і прочі слов'янські), а зате постройти всі виводи на фактах чисто українських, а главное, підобрати чим більше галицьких» [13, т. 48, с. 441]. Згадана розвідка О. Єфименко була надрукована у серії науково-популярних книжок загальноосвітнього характеру «Наукова бібліотека», яка видавалася у Львові в 1887–1888 рр. за редакцією І. Франка [13, т. 49, с. 112].

Розгляд І. Франком питань звичаєвого права був пов'язаний з його зацікавленням етнографією і фольклористикою [13, т. 29, с. 81]. У студії «Przyczynek do etnografii ludu kuskiego na Wolyniu» (1888) І. Франко зауважував, що існують місцевості, які з погляду етнографії значно цікавіші і менше досліджені за інші. До таких земель в Галичині він зараховував Лемківщину, «тобто той гірський куток (повіті Ясельський, Сандецький, Санацький), де українське населення межує безпосередньо з масою польського населення з одного боку, а словацького – з другого, і де, крім напрочуд цікавої мови, можна було б найкраще простежити процес переходу етнографічних матеріалів від одного народу до другого, процес міжнародного обміну поняття, поглядів і витворів духовного життя народу» [13, т. 27, с. 211].

Питання звичаїв загалом, а також конкретно звичаєвого права та правових звичаїв І. Франко розглядав у праці «Найновіші напрямки в народознавстві» 1895 р. Для пізнання народу необхідно пізнати людей, які мешкають на конкретній території, пізнати їхнє сучасне та минуле

становище, фізичні та розумові особливості, економічне становище, політичні та суспільні інститути, торговельні та духовні зв'язки з іншими народами. «Говорячи про народ, ми розуміємо тут не всю масу, що мешкає в певному краї, але тільки ті нижчі верстви, які найменше зазнали цивілізаційних змін, найбільше зберегли слідів давніших епох розвитку» [13, т. 45, с. 254–255].

Правознавство, на думку І. Франка, дотичне до такої галузі знань, як народознавство. «Певна річ, що те право римське або німецьке, яке вчать по наших університетах, систематично опрацьоване, коментоване і викладуване тисячами способів, до сфери нашого народознавства не належить. Але, якщо з одного боку, запитаємо про його початок, то невдовзі відшукаємо його в звичаях правових поглядах і народних інституціях римлян або німців – але ж джерела його лежать в галузі народознавства. А з другого боку, серед нашого народу знайдено аналогічні погляди і правові звичаї, відмінні від тих, які тепер у нас панують, проте живі, сильні і тривалі і так само належать до галузі народознавства» [13, т. 45, с. 255].

Кожна з великих галузей нашого пізнання, як зазначає І. Франко, розділяється на дві частини, відмінні одна від одної: перша – це здобутки освічених верств, а друга – знання простих людей. На перший погляд здається, що між цими частинами немає жодного зв'язку. Фахівці у різних наукових галузях зайняті лише найновішими здобутками своєї спеціальності. Вони вдвляються вперед і рідко озираються назад, тому надто часто в тих в залишкових проявах дотичної науки, які зберігаються серед народу, схильні бачити лише шкідливі забобони, виплив темноти і неосвіченості. «Якщо ж, однак, придивимось ближче до тих закликів науки і мистецтва, що є сьогодні у простого народу, якщо спробуємо дослідити їх у зв'язку з розвитком тієї дисципліни, до якої вони відносяться, то побачимо явище, яке нас спочатку дещо здивує, а потім трохи присоромить і вгамує нашу погорду до тих забобонів, пересудів і бабських побрехеньок. Побачимо, зокрема, що вже те, що ми сьогодні з пихою плямуємо назвиськом «пересуди, забобони, побрехеньки», багато віків тому вважалось найголовнішим здобутком цивілізації, було живим, практично діючим звичаєм тодішніх прогресивних і найосвіченіших верств народу» [13, т. 45, с. 256–257]. Такі міркування письменника у дечому нагадують роздуми М. Драгоманова, описані у листах до І. Франка в 1883 р., але, на відміну від женецького вчителя, І. Франко не перебільшував ролі звичаїв у сучасному суспільстві.

Крім звичаєвого права, І. Франко звертав увагу на закони як джерела права, зокрема порівнював норми звичаєвого права з приписами державних законів. Він вказував, що нормативно-правові акти є безпосереднім результатом діяльності законодавчої влади, а звичаї – продуктом народної творчості. У кореспонденціях до І. Франка М. Драгоманов, писав, що «ті закони, які саме життя робить, сильніші за тих, що на папері пишуться. Мало чого на папері не пишеться у нас, але тільки те, що на добро людям написано, так на папері і залишається...» [12, с. 41].

Характеризуючи діючу в Австро-Угорщині конституцію, І. Франко констатував: «Австрійська конституція (1867 р. – О. Б.) є *par excellence*¹ класовою, конституцією для привілейованих класів. А що імуці і шляхетські верстви у Східній Галичині зараховуються переважно до польської народності, то і конституційні добродчинства у переважній частині вийшли на її користь. Справді, на папері українці отримали рівноправність, але життява практика показала зовсім інше. Українцям незабаром доведеться переконатись, що конституція – це тільки ґрунт, гірше або краще оброблений, який сам, без пильної праці і боротьби, не дасть хліба. Переконалися, що за кожную установу, на яку теоретично мали право, треба було вести довгу і важку боротьбу, що кожную п'ядь політичної території треба

¹ Переважно, головним чином (франц.).

було відвойовувати, інколи цілими роками. А сил, придатних для такої боротьби, для такої праці, було так мало!» [13, т. 46, кн. 2, с. 259]. У листі до М. Драгоманова від 20 жовтня 1882 р. І. Франко наголошував на необхідності видати у Львові книги про критику австрійської конституції: «Я вже говорив о тім з деякими людьми з молодезі, котрі сказали, що радо візьмуться до такого діла: коли не писати, то бодай збирати матеріали» [13, т. 48, с. 322].

Отже, цілком очевидним є вплив М. Драгоманова на формування та еволюцію правового світогляду І. Франка, у т. ч. і на його захоплення ідеями федералізму. Завдяки порадам М. Драгоманова І. Франко звернув увагу на теоретичні аспекти звичаєвого права, конкретні випадки його застосування в минулому та в сучасних цивільно-правових, сімейних і земельних відносинах. Письменник роз-

глядав звичаєве право у тісному зв'язку з нормами місцевого самоврядування, досліджував архівні документи, етнографічний матеріал правового характеру, практику роботи судів, органів самоврядування. Однак І. Франко виходив за межі суто юридичних уявлень про звичаєве право, він розглядав його не тільки як джерело правової культури народу, але також як продукт народної самосвідомості. Норми звичаєвого права, на думку І. Франка, становлять інтерес для дослідників різних галузей знань: істориків, етнографів, літературознавців і юристів. Правовий звичай у його розумінні – це швидше модель поведінки, яка відображає усвідомлення народу про правильне та неправильне. У його наукових розвідках порушена проблема впливу звичаєвого права на перші писані пам'ятки українського права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тихолоз Б. Іван Франко – філософ (До характеристики стилю та еволюції мислення). Сучасність. 2002. №12. С. 106–119.
2. Грицак Я.І. Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму. Штрихи до наукового портрета М. Драгоманова: зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1991. С. 75–83.
3. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886). К.: Критика, 2006. 632 с.
4. Нахлік Є. Іван Франко між Михайлом Драгомановим і Володимиром Барвінським. Слово і Час. 2016. № 8. С. 30–42.
5. Нахлік Є. Іван Франко про інститут держави. Zbruc. URL: <http://zbruc.eu/node/56454>.
6. Саветчук Н.М. Наум М.Ю. Питання суспільного поступу у науково-теоретичній спадщині М. Драгоманова та І. Франка. Національна революція: загальноєвропейська традиція та український контекст. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 2–3 березня 2012 р. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2012. С. 399–408.
7. Каневська Л. Іван Франко vs Михайло Драгоманов: Неслейно з нагоди ювілеїв. Дніпро. 2011. № 9. С. 170–175.
8. Яценко Г. Іван Франко та Михайло Драгоманов: національно-світоглядні дихотомії (нові матеріали) Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика». 2015. Вип. 40. С. 181–191.
9. Сокуренько В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подольский, О. Терлецкий). Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1966. 162 с.
10. Скакун О.Ф. Іван Франко: (из истории политической и правовой мысли). М., 1987. 128 с.
11. Андрусак Т. Шлях до свободи: Михайло Драгоманов про права людини. Львів: Світ, 1998. 189 с.
12. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України / упоряд. М. Возняк. К.: Друк. Всеукр. АН, 1928. Т. 1: Листування І. Франка і М. Драгоманова. 508 с.
13. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. / Редкол.: Є.П. Кирилюк (голова) та ін. К.: Наук. думка, 1976–1986.